

KIRJAPULGAST AJALEHENI

Juhan PEEGEL

Kodune address: Kaunase pst 25–26, 50706 Tartu, Eesti

Artikkel on lühikäsitlus trükisõna jõudmisest Eestisse 16. sajandi esimesel poolel, selle murrangulise kultuuriteguri osast eeskätt meie ajakirjanduse ajaloos. Töö faktiline alus toetub peamiselt Tartu Ülikooli eesti keele ja ajakirjanduse osakonna rohketele kirjakeele ning ajakirjanduse ajaloo alastele uurimustele.

Esimene eestikeelne ajakiri ilmus teatavasti 1766–1767 Põltsamaal, esimene ajaleht 1806 Tartus. Varasemate ajalehtede (ja ka kalendrite) suureks teeneks oli tunnetusliku, hariva lugemisvara pakkumine. Välisuudiste suhteliselt rohke avaldamisega, kirjutistega võõrastest maadest ning rahvastest avardati talupojast lugeja silmaringi.

Lugemis- ja kirjutamisoskuse edenemine tagas möödunud sajandi keskpaigast alates ärksamate lugejate aktiivse suhtumise ajalehesse: toimetustele hakati kirjutama ja kaastööd tegema. Ajalehte tuli kirjavastuste rubriik. Ajakirjandus aitas organiseerida suuri üldrahvalikke üritusi (esimene ülemaaline laulupidu 1869, rahvaluule suurokogumine alates 1888, toetus Eesti Aleksandrikooli loomisele). Artiklis esitatud andmed (lugejate kirjade ja toimetusepoolsete vastuste hulk, tellijaskonna ja trükiaru kasv) tõendavad, et sajandi lõpukümnendel oli ajaleht-ajakiri saanud ühiskondliku elu lahutamatuks osaks.

Ülemöödunud sajandi viimase veerandi mõjukaimaks ajaleheks oli Sakala C. R. Jakobsoni toimetamisel aastail 1878–1882.

I

Lõppenud aastatuhande üheks aegumatu tähtsusega kultuurisaavutuseks Euroopas oli kindlasti trükikunsti leiutamine.

Johannes Gensfleisch zum Gutenberg pani 1440. aasta paiku aluse lahtistest tähetüüpidest (algul olid need puust, pärast tinast valatud) kokkuseatud tekstide paberlikule paljundamisele trükipressi abil. 1450. aastal alustas ta piibli trükkimist, kuue aastaga oli tal see töö valmis. On ka andmeid, et Hollandis Haarlemis olevat Laurens Janszoon Coster isegi Gutenbergist varem hakanud kasutama eraldi trükütüüpe.

Meie rahvale tutvustati trükikunsti ajalugu ülemöödunud sajandil. Nõnda kirjutab Otto Wilhelm Masing trükkimisest *jodetud* [valatud – J. P.] *kirjatähtedega*; Friedrich Reinhold Kreutzwaldil on samas tähenduses *tip* (*trükkikirja pooks-*

tawid, mis tipiks kutsutakse); Ferdinand Johann Wiedemannil on kirjapulgad ja võõrsõna *leter*; Carl Robert Jakobsoni “Kooli Lugemise raamatus” on samuti juttu *letritest* ja *kirjatippudest*.¹ Mõlemad nimetused on meile tulnud muidugi saksa keele vahendusel (*Typ, Letter*). Teatavasti oli Hiinas juba ammu varem leiutatud savist hieroglüüfitüübid, 1302. aastal valati Koreas neid juba vasest. Ka paber oli Hiinas ammu kasutusel; 12. sajandil levis oskus seda valmistada Lähis-Ida kaudu Hispaaniasse ja Itaaliasse ning sealt mujale.

Vanimad teadaolevad eestikeelsed raamatud pärinevad aastaist 1525 ja 1535. Trükitud on need Saksamaal.

Tähistasime äsja meie esimese raamatu ilmumise 475. aastapäeva raamatu-aastaga. Toimus ridamisi palju üritusi ning ilmus mitmeid väärtteoseid, mille tiitelhel on juubeliaasta tähis. Nende hulgas on üllitisi, mis võivad pretendeerida sajandi raamatu nimetusele (näit T. Pauli “Eesti piiblitõlke ajalugu”).

Esimesed trükikojad hakkasid meil tööle 17. sajandi algupoolel – 1631 Tartus ja 1633 Tallinnas. Tartu trükikojast sai aasta hiljem ülikooli trükikoda. Viimasel ajal ongi jõutud arvamusele, et Tartu trükikoda alustas tööd 1632 koos ülikooli avamisega.² Paberit hakati meil tootma hiljemalt 1667. Olemasolevail andmeil trükiti 16. sajandil ja 17. sajandi esimesel veerandil 12–15 eestikeelset raamatut.³

Ajavahemikus 1637–1732 ilmus trükist ka tervelt viis eesti keele grammatikat – üks ladina, neli saksa keeles. Võime muidugi ütelda, et eesti keel neis raamatuis, eeskätt varasemais, oli nii-öelda misjonärikeel, mõnetigi võõrapärane, kobav ja konarlik. Kuid oluline on ikkagi see, et armas maakeel oli nende raamatutega väärtustatud, tõstetud saksa ja ladina keelega mõneti samaväärsele käsitlus- ja kasutustasandile, talupoja või linna lihtrahva suust valgele paberile.

Omalaadseks harrastuseks sai 17. sajandil siinsete sakslastest haritlaste seas eestikeelsete juhuluuletuste sepitsemine. Tallinna Pühavaimu koguduse pastor Georg Salemani ühes õnnituslaulus (1642) on muu hulgas ka värsid: “Tulle kahs Liefflandi mah-keel, / Nõita neil kahs sinnu heh meel, [---] Kuhle Sax nühd tahs mahsannat, / Kui sihn laulwat nohrt ninck wannat.” Heinrich Stahli eesti- ja saksakeelse jutlusteraamatu “Leyen Spiegel” (“Ilmikute peegel”) esimene osa (1641) algab tema soovitusel, milles on värsid: “Se Postill ostka igkalick / Sax / Tallopoigk ninck Moisenick ---”⁴

¹ **Kingisepp, V.-L.** O. W. Masingu “Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik. (Sõnasõel, 2.) Tartu, 1973, 53; Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Toim E. Lauk. Tartu–Tallinn, 1994, 34; **Jakobson, C. R.** Kooli Lugemise raamat, I. Tartu, 1863, 144; II. Tartu, 1876, 64.

² **Toode, V.** Raamat ajast, mil teadlased kirjutasid disputatsioone ja oratsioone. (Universitas Tartuensis, 4.) Tartu, 2001, 4.

³ Eesti kirjanduse ajalugu, I. Toim A. Vinkel. Tallinn, 1965, 171.

⁴ **Saareste, A., Cederberg, A. R.** Valik eesti kirjakeele vanimaid mälestisi a 1524–1739. Tartu, 1931, 62; Eesti kirjanduse ajalugu, I, 171.

Gustav Suits ütleb: “Ei saa üle hinnata seda estofiilset harrastust, mis liikuma läi Tallinna saksa haritlaste keskel, muulasmurrakuga segatud põhjamurdeliste püüete ringis. Saksa-eesti vaimulikkude proosaraamatute soetamisele, juhuti eesti-keelse kunstvärsi virgumisele olid Tallinna keskuses – gümnaasiumis ja hansalinnas – kohtuvad puhangud siiski soodsamad kui Tartu akadeemiline õhkkond.”⁵

Olgu kuidas oli – eesti keel oli saanud r a a m a t u k e e l e k s.

Muidugi polnud esimesed eestikeelsed vaimuliku sisuga raamatud ega grammatikad lugemisvaraks kohalikule pärisrahvale, vaid kirikuõpetajaile. Tõsi küll, neid võisid lugeda ka kirjaoskajad eestlased, sest emakeelsele koolialgõpetusele oli ju tõuke andnud reformatsioon (Tartus oli 16. sajandi lõpul ka jesuiitide kool, kus õppis eesti poisse). Esimene aabits oli ilmunud juba 1575. Georg Mülleri jutlustes (1600–1606) on mainitud koolmeistreid ja õpilasi (*Schoelmeister, Schole Poisit ninck Tütret*).⁶ Laiemale lugemisoskusele pandi alus 1687. aastal kuninga korraldusega, milles nõuti nn köstrikoolide asutamist igasse kihelkonda. Eestis oli 18. sajandi lõpul lugeda oskajaid täiskasvanuid 60 protsendi ümber. Uuel sajandil hakkas see näitaja tõusma pärast 1816. aasta talurahvaseaduse rakendamist, nõnda et olime ühel tasemel Soome ja Rootsiiga.

1686 oli ilmunud lõunaeesti Vastne Testament, 1739 täispiibel, mis sai otsustavaks põhjaeesti keelepruugi saamisel meie kirjakeele aluseks.

II

Sõna *raamat* on teatavasti kreeka algupäraga laen vanavene keelest ning tähendas kirja. Keeleteadlased arvavad, et esmalt tuli see eesti keelealale ning siitkaudu sai tuntuks ka Soomes.⁷ Praegu on *raamattu* soome keeli ‘piibel’ ja *kirja* ‘raamat’. Meiegi varasemas keeles on olnud samuti: kirjaks on kutsutud raamatut (vrd pühakiri). Ühes 1535. aastast pärinevas käsikirjas tähendab *raamat* kirja; 1695 trükitud plakatis on *awwa Ramat, awwalikko Ramato* (osastav) ‘avalik kiri, ametlik teadaanne’.⁸ Salomo Heinrich Vestringi 18. sajandi esimesel veerandil koostatud eesti–saksa sõnaraamatus on *raamatu* saksakeelne vaste tänapäevane, aga sulgudes ka ‘paber’, mis võis tähendada kirja. *Ramato mees* on ‘lugeda oskaja’, *Ramato mõistma* ‘lugeda oskama’, *Ramato Täht* ‘trükitäht’, *Ramato Nahk* ‘pärjament’.⁹ Huvitaval kombel on *raamatunahk* varasematel

⁵ Suits, G. Eesti kirjanduslugu, I. Lund, 1953, 26.

⁶ Habicht, K., Kingisepp, V.-L., Pirso, U., Prillop, K. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu, 2000, 149, 210.

⁷ Itkonen, E., Joki, A. Suomen kielen etymologinen sanakirja. Helsinki, 1962, 703.

⁸ Kingisepp, V.-L. Vanemate eestikeelsete tekstide sõnavarast ja grammatilistest vormidest. Pühendus-teos Huno Rätsepale. Tartu, 1997, 75; Peegel, J. Puhtetähed. Tallinn, 1991, 7, 11.

⁹ Vestring, S. H. Lexicon Esthonicum Germanicum. Tartu, 1998, 199.

kirjameestel tähendanud paberit. Nii on see Johann Gutsloffi grammatikas (1648) ja pisut hiljem (1660) ka Heinrich Gösekenil.¹⁰ Wiedemanni sõnaraamatus on vaadeldava sõna praeguse põhitähenduse kõrval ka 'kirjutis, kiri'; *postiraamat* on posti teel tulnud kiri (aga ka ajaleht). Niihästi Wiedemann kui ka Saareste oma suures sõnaraamatus on esitanud ühe lause Vestringilt: *Ma rahwale on lai ramat* – 'maarahvas teab palju uudist rääkida, lobiseb palju'; *raamatukandja* on tähendanud laimajat.¹¹ Kui lapsed oskasid lugeda, siis öeldi, et *lapsed said raamatule*.¹² Mõõdamannes võiks mainida ka huvitavat ametinimetust Gösekeni raamatust, nimelt *Raamato Rutzoja* – s.o raamaturusuja 'trükkal'¹³; hiljem on kasutusel olnud *trükkmaaker*¹⁴.

Raamatu varast tulekut talukambrisse tõestab kaudselt seegi, et see sõna on tuntud isegi klassikalises regivärsis. Tõsi, vastavad laulud pole küll mitte väga vanad, aga siiski piisavalt eakad.

Oskar Anders Ferdinand Mustoneni (Lönbohmi) poolt Eesti saartelt kogutud lauludes leiduvad värsid: "Käima kuali kamerissa, / Raamat maakeri majassa, / Kirja tundija tuassa."¹⁵ *Raamatmaaker* on siin ilmselt kirjaoskaja koolmeister. Lisada võiks veel värsi setu lauludest: "Oll'i mull vell'o kiräsepo, / Rasē raamadu lugēja."¹⁶ Raamatulugejaiks on regivärssides korduvalt nimetatud naise, mis viitab sellele, et just ema õpetas kunagi peerutule valgel oma lapsi veerima.

Omalt kombel räägib kirjaoskuse ja raamatu levikust hilisemal ajal – 19. sajandi esimesel veerandil seegi, et *Raamat* perekonnanimena pole meil mingi haruldus. Kui lööme lahti näiteks Tartu linna ja maakonna telefoniraamatu, siis seal on tervenisti üksteist telefoniga Raamatut. Mitte küll pikk riulitais, aga siiski... Ei tea praegu nimetada mõnda teist rahvast, kust niisugust perekonnanime leida. Raske uskuda, aga võimatu see ju pole.

III

Varasemate trükiste hulgas on koguke teadaandeid, korraldusi, määrusi kubermanguvalitsustelt, kõrgematelt kohtuinstantsidelt või kirikujuhtidelt, samuti vahendati riigivalitsetjate endi käske-keelde. Seesuguseid lehti kutsuti *plakatileks*,

¹⁰ Gutsloff, J. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tartu, 1998, 230; Saareste, A. Eesti keele mõisteline sõnaraamat, III. Stockholm, 1962, 16.

¹¹ Wiedemann, F. J. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk Jakob Hurda redigeeritud väljaandest (1893). Tallinn, 1973; Saareste, A. Eesti keele mõisteline sõnaraamat, III, 481.

¹² Saareste, A. Eesti keele mõisteline sõnaraamat, II. Stockholm, 1959, 691.

¹³ Saareste, A. Eesti keele mõisteline sõnaraamat, IV. Stockholm, 1963, 43.

¹⁴ Wiedemann, F. J. Eesti-saksa sõnaraamat.

¹⁵ Mustonen, O. A. F. *Viron kansanrunoja*. Vihukene eesti rahva laulusid. Helsingissä, 1893, 24.

¹⁶ Setukeste laulud, I. Helsingi, 1904, 211.

publikaatideks, relatsioonideks, maakeeli ka raamatuteks, nagu eespool mainitud. Osa neist avalikest raamatutest oli eesti keeles, osa tuli pastoritel saksa keelest tõlkida. Neid loeti kirikukantslist kogudusele ette. Mõnes mõttes võib neid pidada ajalehe eelkäijaks.

Alates 18. sajandi esimesest veerandist hakati eesti keeles välja andma kalendreid. Oletatavasti ilmus esimene eestikeelne kalender mitte hiljem kui 1720.¹⁷ Peale kalendaariumi ja hädapärase tarbeteabe oli trükitud ka harivat lugemist. Kuni polnud veel ilmunud piiblit (1739), siis võib varasematest kalendritest leida eeskätt vaimulikku kirjasõna. Hiljem on kalendrite lugemislehekülgedel (“kalendri-sabas”) üldharivaid kirjatükke ning lugusid äsjatoimunud tähtsamatest sündmustest – seega siis juba midagi ajakirjanduslähedast. Näiteks võime ühest 1775. aasta kalendrist lugeda Pugatšovi ülestõusust Venemaal, 1772. aasta Lindforsi kalendris on avaldatud ülevaade Türgi sõjast. Mõned lahingukirjeldused on üsnagi reportaazilähedased.¹⁸

Kalenderperiodika oli eesti talupojakultuuri oluline osa. Seda on täheldanud mitmed meie kultuuriloolased ja kirjanikud. August Kitzberg kirjutab oma mälestustes, kuidas aasta lõpukuudel kalendreid “...igatsusega oodati, himuga osteti, mitte ainult, et näha millal vihma ehk lund tuleb, vaid pääasjalikult nende sabade pärast, oli uudist saada. Neid kalendri sabasid loeti siis, kuni paremini pähe jäid kui viis päätükki. [...] Mitte üksi need ei ostnud kalendrit, kes lugeda oskasid, vaid ka need, kes mitte ei osanud – püüti teistele järele aimata. [...] Ka mina õppisin kalendri sabast lugema – ilma aabitsata.”¹⁹

Kalender oli ajakirjanduse mõjukas eelkäija ja teetasandaja, aga ka konkurent, sest ta rahaldas vähenõudlikuma lugeja infotarvet, oli pika traditsiooniga ning odav. Nõnda jäi ta ka ajalehe kõrvalkäijaks läbi aastakümnete.

IV

On kindlamalt tõestamata andmeid, et esimene kuukiri Euroopas võis ilmuda 1597. aastal Šveitsis, esimene ajaleht 1605 Belgias. Kindel aga on see, et 1609 ilmus Saksamaal Wolfenbüttelis väikeformaadis ajaleht, mille päismikus oli *Avisa Relation oder Zeitung*. Sellel trükisel olid ajalehele omased tunnused (ilmumise perioodilisus, sisu olulisemaks osaks teated päevasündmustest). Järgmised lehed hakkasid ilmuma 1614 Prantsusmaal, 1615 Austrias, 1618 Hollandis, 1621 Inglismaal, 1704 Venemaal. Esimene soomekeelne leht ilmus 1776 (proovinumber 1775).

¹⁷ Annus, E. Millal ilmus esimene kalender. – Keel ja Kirjandus, 1974, 10, 612.

¹⁸ Peegel, J. Puhtetähed, 17; Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed, 21 jj.

¹⁹ Kitzberg, A. Ühe vana “tuuletallaja” mälestused. Tartu, 1924, 40–41.

Baltimaade esimene ajaleht anti välja 1675 Tallinnas, 1681 sai oma ajalehe Riia. Muidugi olid need saksakeelsed. Pikemat aega ilmusid Revalische Post-Zeitung (1689–1710) ja Rigische Novellen (1681–1710; seda loeti ette ka tsaa-riile). Saksakeelsed lehed nägid trükivalgust lühemat aega Pärnus ja Narvaski. Põhjasõda katkestas lehtede ilmumise rohkem kui pooleks sajandiks.²⁰

Aastail 1766–1767 ilmus Põltsamaal arstist rahvaalgustaja Peter Ernst Wilde kirjutatud ning August Wilhelm Hupeli tõlgitud nädala-ajakiri Lühhiike õppet-utus..., mis pakkus pärisorisele eesti talupojale nõu ja abi näiteks haiguste puhul ja majapidamises. Väljaandja on seda ise nimetanud nädalaleheks (*Wochenblatt*), sisuldas oli see ajakiri.

Neli aastakümnet hiljem, 1806. aasta paastukuus tuli Tartus trükipressi alt esimene ajalehenumber, mille päismikus on selgesti kirjas: “Ramato Kohto lub-baga Tarto maa rahwa Näddali-Leht”. Avasõnad pöördumises lugeja poole: “Se leht kutsutas näddale-lehhes sest et iggal näddalel üts leht antas. Senimani es kirjuteta ma rahwale särast lehte, ent kunni meije, nink kik hä õppetaja söwwame teile nüüd kigel wijel, neist asjust teedmist saata, mes maarahwal hä om teeda, ja teije weel ei tia nink mis teije ello-körd woisse ausambas nink parrembas tetta kirjutamme sedda näddale lehte.”

Nõnda siis *näddalaleht*, nagu ka järgnev – O. W. Masingu Marahwa Näddala-Leht (1821–1823, 1825). Kuid uuel üllitisel oli piiride tagant kaasa tuua muidki asjaomaseid nimetusvariante. Nii on Masingu lehes kasutusel ka *aviis*: “Kord kui tупpa tulli näggi ennast toli peal istuwad ja awwisid luggewad.”²¹ See sõna tähendas algselt teadet või sõnumit, nagu ka saksa *Zeitung*. S. H. Vestringi sõna-raamatus ongi eesti *sõnumi* vasteks *Zeitung*. Rahvakeeles öeldi tollal mängukaar-tide kohta *tondi-aviisid*. Veneetsia uudistebüroo vahendas 16. sajandil kaup-meeste tarbeks käsitsi paljundatud uudistelehekesi. Neid võis osta väikese mündi *gazetta* eest. Siit siis nimetus hilisemale trükisele, mis meilgi mõnevõrra tuttav on olnud, näiteks Masingul *kassetid*, *Gassetid*.²² Termin *ajaleht* (*aea-leht*) on fikseeritud 1865. aastal Eesti Postimehes, *ajakiri* (*aeakirri*) pisut hiljem. Samas lehes on 1867. aastal kasutusel olnud isegi *aegleht*.²³

Väga levinuks kujunes *seitung* (Wiedemannil *tseitun*, *tseitung*, aga ka *ajaleht*, *ajakiri*). See oli igapäevane kogu maal – rannikumurdest ja saartest kuni Setu-maani välja.²⁴ Sõna on kasutuses olnud ka ajalehe üksiknumbri tähenduses (...*tallorahwa postimehhe tännawosid tseitungid*... 1857, nr 18).²⁵ Jannseni Perno

²⁰ Annus, E. Baltimaade ajalehed 1710. aastani. – Rmt: Kirjanduse tõe poole. Tallinn, 1988, 4–13.

²¹ Marahwa Näddala-Leht, 1823, lk 106.

²² Kingisepp, V.-L. O. W. Masingu “Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik. (Sõnasõel, 1.) Tartu, 1972, 72, 191.

²³ Reinde, U. Ajakirjandusterminoloogia kujunemine eesti perioodikas 1821–1878. Diplomitöö. Käsikiri Tartu Ülikooli ajakirjandusosakonnas. Tartu, 1978, 18.

²⁴ Väike murdesõnastik, II. Tallinn, 1989.

²⁵ Reinde, U. Ajakirjandusterminoloogia kujunemine, 7.

Postimehes esineb koguni *seitungileht*. Aastail 1879–1882 ilmus A. Ainti ja J. Järve toimetamisel päistiitliga Tartu Eesti Seitung. Karl August Hermannil oli aga ajakiri lihtsalt *leht*: aastail 1885–1897 ilmus tal Laulu ja mängu leht. Ning varem (1854–1857) oli ilmunud tosin numbrit F. N. Russowi–D. Petenbergi uudisteajakirja, mida toimetajad nimetasid *raamatuks* (Tallinna koddaniko ramat omma söbbradele male). Nii et trükisõnas elas kõrvuti uut ja vana.

Perno Postimees on kasutanud ka mitmeid huvitavaid paralleelnimetusi–sünonüüme, näit *käimakiri*, *sõnumikandja*, *sõnumitooja*.²⁶

Ajalehe muutumist üldlevinuks ning igapäevaseks ja vajalikuks tõendab väga kujukalt see, et tuntumate ajalehtede nimed muutusid üldnimedeks, näit “tellis omale Sakala *postimehe*”. Kodaveres kutsuti kunagi ajalehte *olevikuks*.²⁷ Rahva-keeles oli väga levinud ka *postileht*.

F. Tuglas on kirjutanud: “Ma ei mäleta enam aega, mil “Sakala” tähendas üldse ajalehte, nii et võidi öelda: ta loeb saksakeelset sakalat.”²⁸

Arvatavasti pole siia kommentaare enam vaja.

V

Ajakirjanduse esimene murranguline, aegumatu teene on maailma toomine lugeja koju. Paraku on sellest tänapäeval vähe juttu olnud. Võib-olla sellepärast, et praegu peame seda perioodilise trükisõna argitööks. Nii see ongi. Aga ajalehe sünniaegadel oli see lausa vapustav murrang.

Kui talupoja igapäevane elu ja töö ulatus harva väljapoole oma kodukihelkonna piire või maakonnalinna, siis nüüd viidi ta kaugete merede taha, hoopis võrastele maadele ja seni tundmatute rahvaste sekka. O. W. Masing on kirjutanud: “Kes muud kaugemad polle näinud, kui omma kirriku torni ja omma mõisa korstnad, ning kelle tundmine laiem ep olle, kui temma õue ma, se on ühhe mutti sarnane, kes omma mutti hunnikud kõigeks mailmaks ja ainsaks tunnetavaks asjaks arvab, ning omma mõistuse kitsuses, kõik laiemad tundmist ärralaidab.”²⁹ Meenutagem seejuures, et esimene õhuke geograafiaõpik ilmus Pärnus alles 1849.³⁰

Muidugi polnud uudis alati konkreetsemat kujutlust loov, kuid välissõnumite tunnetusväärtus oli selgi puhul olemas. Tõsi küll, päris tundmatu välismaailm ju ka polnud, sest üht-teist olid pakkunud kalendrisabad.

²⁶ Reinde, U. Ajakirjandusterminoloogia kujunemine, 8.

²⁷ Saareste, A. Eesti keele mõisteline sõnaraamat, I. Stockholm, 1958, 94.

²⁸ Tuglas, F. Kogutud teosed, 7. Tallinn, 1996, 277.

²⁹ Marahwa Näddala-Leht, 1821, nr 23.

³⁰ Gildenmann, B. Mailma made õppetus. Isseärranis Ma rahwa koolmeistrite ja kolide tarwis. Pärnu, 1849.

Varasemas ajakirjanduses oli üldse tavaline välissõnumite suur ülekaal. Kohalikud uudised levisid lähikonnas n-ö suust kõrva ja enamasti polnud need ka ulatuslikumat huvi pakkuvad. Vajalikud korraldused, ametlikud teadaanded ja käsud loeti ette kirikukantsleist, lehetegijail olid algul vaid üksikud kirjasaatjad. Levitati ka kohalikke käsikirjalisi lehti. On teada, et 1785 oli meilgi, Saaremaal nimelt, liikvel üks käsitsi paljundatud saksakeelne uudisteleheke.

Juba esimese saksa aviisi (1609) päismikus oli peale Saksamaa loetletud tervelt üksteist maad, kust lubati sõnumeid tuua. Selles loendis olid muude hulgas ka Ida- ning Lääne-India. Esimese soomekeelse lehe kahekümne kolmes numbris oli sõnumeid Soomest 57, Rootsist 42, mujalt 125, sh ka Ameerikast ja Aafrikast. Üks pikemaid kirjatükke selles lehes oli esimene soomekeelne geograafiaõpetus.³¹ Meie Tartu maa rahwa Näddali-Lehes (1806) on avaldatud sõnumeid sõjast Prantsusmaaga 93, muid välismaiseid sõnumeid 74, Vene riigist väljaspool Eesti etnilist ala 17, kohalikke 13.³² O. W. Masingu Marahwa Näddala-Leht suutis nelja aasta jooksul juba tunduvalt rohkem avardada talupojast lugeja koduvälist silmaringi. Venemaa eri piirkonnad on selles lehes esindatud 388 puhul: mainimisi 322 korral, lühiseletusi on 42, kirjeldusi 24. Peterburist kui pealinnast on viis pikemat pala. Hukutavast üleujutusest (1824), millest teatavasti kirjutas Puškin oma "Vaskratsanikus", on lehes 1825. aastal avaldatud pikk reportaaži-laadiline ülevaatesari. Soomemaast on teavet toodud 36 korral, sh kolmes pikemas lugemispalas, muudest Euroopa maadest on juttu üldse 552 korral (sh 21 pikemat kirjeldust), Aafrikast 22, Aasiast 70, Ameerikast 15 korral, Austraaliast on üks sõnum. Niisiis: väljastpoolt Eesti- ja Liivimaa kubermangu on avaldatud kokku 1034 kirjatükki.

Nii oli see kõige varasemates lehtedes. Muidugi kasvas lugeja välismaise vaatevälja avardamine järgnevates väljaannetes. Kui Masingu lehes avaldatule juurde arvata veel ajalehtede Tallorahwa postimees (1857–1859) ja Missioni-Leht (1858–1862) osa, siis on need kolm lehte ligikaudu kümne aastakäigu vältel avaldanud tervelt 209 pikemat kirjeldust võõraste maade kohta.³³

Suur oli välissõnumite osa ka Perno Postimehes. Tavaliselt oli sõnumites leitud ruumi võõraste maade ning rahvaste tutvustamiseks. Ajavahemikus 1857–1864 on lehes juttu rohkem kui seitsmekümnest rahvast, nende hulgas ka üpriski eksootilistest, nt *abatsehhi*, *egba*, *joruba*, *kareeni neegrid*, *koranna hotentotid*, *tsetsna* (= tšetšeeni) rahvas, *truusi rahvas* jt.³⁴ Kindlasti väärivad esiletõstmist originaalsed reisikirjad. Teise aastakäigu (1858–1859) viies numbris ilmus kaks

³¹ Suomen lehdistön historia, I. Toim P. Tommila. Kuopio, 1988, 58

³² Peegel, J. Varasema eesti ajakirjanduse geograafilisest horisondist. – Rmt: Fakt, sõna, pilt, X. Tartu, 1981, 5.

³³ Samas, 11.

³⁴ Seppius, M., Lauk, E. "Perno Postimehe" uudiste allikad ja temaatika. – Rmt: Eesti ajakirjanduse ajaloost, V. Tartu, 1987, 31–34; Onga, M. Ühiskondlik-poliitilisest sõnavarast ajalehes "Perno Postimees". – Rmt: Emakeele Seltsi aastaraamat, 25. Tallinn, 1981, 57 jj.

pikemat raamatut (= kirja), autoriks Soldat Karel (Carl Gustav Greenwaldt), kes vabatahtlikult kroonut teenides jutustas Soome eluolust. Silmapaistev on eestlasest mereväeohvitseri Jüri Jürisoni pikem reisikirjeldus “Eestimehhe teekond ümber mailma “Askoldi” laewa peal” (30 kirja Eesti Postimehes 1867–1869). Teekond viis Kroonlinnast Vladivostokki ja tagasi. Lugeja külastas koos autoriga peale mitmete Euroopa sadamate veel Lõuna-Ameerikat, Kaplinna, Jaavat, Hiinat ning Jaapanit. Need on elamuslikud, demokraatliku suunitlusega kirjad, milles on veenev autori kui vahetu pealtnägija terav pilk ja hea esituslaad.³⁵

F. R. Kreutzwaldi kirjutuslaual kokku seatud ja H. Laakmanni kirjastatud jätkväljaannet Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on (1848–1849) võime pidada meie esimeseks magasinii tüüpi populaarteaduslikuks ajakirjaks. Õieti küll raamatu ja ajakirja vahepealseks üllitiseks. Üheks eeskujuks ja illustratsioonide lähteallikaks oli teatavasti The Penny-Magazine (1832), mis oli Inglismaal esimesi seda laadi ajakirju. Nõnda oleme selle rea ajaloos vaid kuusteist aastat Inglismaast tagapool. Teine allikas oli 1833. aastast Saksamaal ilmunud Das Pfennig-Magazin. Ilmumisaastail ning mitmel järgneval oli Ma-ilm... levik võrdlemisi väike, mis Kreutzwaldi muidugi mõrumeelseks tegi. Ilmselt oli väljaanne ajast ette jõudnud, pakuti teadmisi, mida ei osatud vastu võtta ega hinnata.³⁶

Aga oli ka teistsugust suhtumist, tõi küll, juba aastaid hiljem, millal paljud olid ajale järele jõudnud. Jakob Hurt ja mõned teisedki on kinnitanud, et see väljaanne (mida Kreutzwald ise on nimetanud *kopika-ajakirjaks*) oli neile lausa uue maailma avanud. A. Kitzberg on oma mälestustes seda ajakirja nimetanud *koidutäheks pimedas öös*.³⁷ Teatavasti oli Ma-ilm... ka õpikuna kasutusel ja 1852. aastal ilmus see läti keeles. Nõnda siis oli Kreutzwaldi üritus kujunenud tõeliseks maailma-avastuseks läbi mitmete aastakümnete. Nende ridade kirjapanijagi mäletab, kuidas ta seda lapsepõlves sirvis. Vanaema oli selle raamatu kunagi ammu saanud mõisapreilile kleidi õmblemise eest...

Ajaleht ja ajakiri viisid meie rahva maailma. See on nende esimene suur ning aegumatu teene, imetabaselt suur saavutus – tänu kirjapulgale. Kerge see tee ei olnud.

VI

Ülemöödunud sajandi teiseks pooleks oli meie talurahvakool lugemiskoolist kasvanud kirjutamiskooliks. See tõi kaasa ajalehe muutumise kahepoolseks: lehte ei kirjutatud ainuüksi toimetaja (mõnikord koos abilisega), vaid lugejad hakkasid ajalehele kirju saatma ja kaastööd tegema. Kui Masingu lehel oli maarahva hulgast kindlasti kolm teadaolevat kirjasaatjat (Kõrendo Kaarel Tartumaalt, Abram

³⁵ Eesti kirjanduse ajalugu, II. Toim E. Nirk. Tallinn, 1966, 170–172.

³⁶ **Tohver, L.** Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist. Tartu, 1932, 129–130.

³⁷ **Paatsi, V.** Fr. R. Kreutzwaldi “Ma-ilm ja mõnda...”: uusi andmeid ja hüpoteese. – Keel ja Kirjandus, 1990, 3, 25 jj.

Holter Pärnumaalt, Kübara Jaan Röpina kihelkonnast³⁸), siis Perno Postimees on ajavahemikus 1857–1863 avaldanud juba 276 kirjutist, mida võib pidada kaastöödeks. Esimesel ilmumisaastal oli laekunud neid kuus, teisel aga juba 49. Perno Postimees oli meie ajalehtedest esimene, kus loodi kirjavastuste rubriik. Teisel ilmumisaastal oli toimetus saanud juba 85 kirja. Toimetaja ei võtnud selles rubriigis sõna mitte ainult kaastöö laekumise puhul, vaid vastas ka lugejate küsimustele. Nimekaid kaastöölisi oli Jannsenil poolesaja ümber.³⁹ Eesti Postimees oli ilmumise algusest peale tagasisidega leht: 1864. aastal saadi 200 kirja ja kaastööd. Tellijate arv kasvas esimesel ilmumisaastal 300-lt 2210-le, tiraaž oli 1878. aastal 5000.⁴⁰ Kuni Sakalani oli see populaarseim leht.

Kirjavastustes selgitas toimetaja ajalehes kirjutamise mõtet – s.t millest ja kuidas kirjutada: “Pallume ikka meletulletada, et meil mitte ruumi raiskada ei olle. Peame enam tumakama lugudele maad andma. Kus lapsed kord laulnud, saksa tubba näinud ja topsike kohvi sanud – isseenesest seal kus sündis, – üsna hea, – agga mis sest seitungi panna? Wimaks peaksime ka trükki pannema, kui mõnni kirjutab: “Meil olli tänna lõuna tatratangu pudro ja wõid sees.””⁴¹

Ajaleht oli saamas igapäevase elu osaks, oli kujunemas sotsiaalselt aktiivne lugeja. See oli eeldus poliitilise rahvaajakirjanduse loomisel. Otsustava sammu selles suunas astus C. R. Jakobsoni Sakala: 1878–1882 oli tal pidevaid kaastöölisi 133, kokku on neid teada 925. Oma tippajal sai Sakala 10–15 kaastöökirja nädalas. Ilmumist alustas leht 2300 tellijaga, 1881. aastal oli neid üle 4500, tiraaž oli 6000. Lugejaid oli muidugi mitu korda rohkem: lehte telliti külas mitme pere peale ning seda käidi koos lugemas ja loetu üle arutlemas. Uut lehenumbrit oodati lausa kannatamatusega.⁴²

See oli suur murrang – trükisõna oli saanud uue olulise funktsiooni: ta oli kujunenud poliitiliseks võitlusvahendiks. Jakobson suutis “...eesti ajakirjanduse viia sisuliselt uuele astmele, muuta avaliku poliitilise võitluse relvaks – muidugi niivõrd, kui see lihtrahvale määratud legaalse lehe puhul üldse võimalik oli”.⁴³

“Eesti ajalehtede osatähtsuse kasvu ja tõsiseltvõetavust avaliku arvamuse kujundajana väljendab kaudselt ka see, et polemiseerimist saksakeelse ajakirjanduse veergudel ei pidanud mõisnikud võitlemisel eesti ajalehtedega enam küllaldaseks. Aadelkonnale soodsa avaliku arvamuse kujundamiseks ja rahvusliku ajakirjanduse nõrgestamiseks seestpoolt püüti ära kasutada eesti ajakirjanduse populaarsust rahva hulgas. “Ajalehest leiab Eestlane oma soovide ja püüdmiste edendamist

³⁸ Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed, 75.

³⁹ Seppius, M., Lauk, E. “Perno Postimehe” uudiste allikad ja temaatika, 21–22.

⁴⁰ Pallas, A. Piik “Eesti Postimehe” teekonnale. – Rmt: Eesti ajakirjanduse ajalooost, V. Tartu, 1987, 50.

⁴¹ Eesti Postimees, 1867, nr 12, lk 95.

⁴² Jansen, E. Carl Robert Jakobson muutuv asjas. Tallinn, 1987, 155.

⁴³ Samas, 172.

ja kaitsemist, oma iseloomu kasutamist ja armastamist. Mis ime, kui ta ajalehte südamest usaldab, kui ta oma mõttekäike suurel osal laseb ajalehel juhtida?” kirjutas 1884. aastal Olevik.⁴⁴ Vastavad ringkonnad asutasidki võitluseks Sakalaga uue eesti ajalehe Tallinna Sõber.

Sada aastat tagasi kirjutas Peeter Põld esimese pikema asjaliku ülevaate eesti ajakirjanduse ajaloost, tema hinnang Sakalale on aktsepteeritav tänapäevalgi. Selle lehe käsitlusega algab temagi ülevaates uus peatükk: “Oli Jannsen näidanud, et Eesti rahvas rahvas on, siis hakkab Jakobson “Sakalas” sellele rahvale õigusi nõudma ja teda isamaalisele tööle vaimustama. [...] Ta peab ... iseene vastu lugupidamist õppima, usaldust oma jõu sisse üles näitama, oma isamaad armastama ja keelt kalliks pidama. Maharõhutud orjameel kadugu! Eesti rahvas näidaku ennast kui vaba mees...”⁴⁵

Ea Jansen on õigustatult iseloomustanud Sakalat kui tüüpilist murranguhetke ajalehte, mida toimetaja käsitas kui rahva arvamuse ning tahte avaldajat.⁴⁶

VII

Selleks ajaks – 19. sajandi lõpukümnendeiks – oli ajakirjandus juba jõudnud näidata oma võimeid kui rahvaliidumistesse kutsuja ning nende ürituste konkreetne toetaja-abistaja.

Kõigepealt esimese üldlaulupeo (1869) ettevalmistamine ja läbiviimine. Ilma Eesti Postimeheta ja Vanemuise seltsita oleks see pidu küll pidamata jäänud. Laulupidu kujunes traditsiooni loovaks rahvuslikuks suurürituseks, mida pole siiani unustatud. Läbi raskete surutisaegade on laulupeod olnud meie rahvale suureks hingetoeks – laulva revolutsioonini välja.

Ajakirjanduse abiga lõi Jakob Hurt rahvaluule kogumiseks ülemaalse korrespondentide võrgu. Oma tuntud üleskutse “Paar palvid” avaldas ta 1888. aastal, vabatahtlikke kaastöölisi sai kokku ligi 1400. Hurt avaldas ajakirjanduses asjakohaseid juhendeid ning selgitusi, aastail 1888–1906 ilmus lehtedes 156 põhjalikku ülevaadet korrespondentide kaastöödest. Selle koostöö tulemuseks on maailma ainulaadne rahvaluulekogu (112 317 lk), mitte ainult oma mahukuse, vaid ka sisukuse poolest. Suurkogumine oli olemuselt võimsaks vastukaaluks raskele venestussurvele.

Võiksime siia lisada veel ühe ülemaalse aktsiooni, mis sai teoks samuti tänu ajakirjanduse abile. See oli annetuste kogumine Eesti Aleksandrikooli heaks. See

---

⁴⁴ Lauk, E. Eesti ajakirjanduse politiseerumise eelajaloost. – Keel ja Kirjandus, 1999, 4, 260.

⁴⁵ [Põ]-I-[d, P.]. Eesti ajakirjanduse ajaloost. – Rmt: Eesti Üliõplaste Seltsi album. Kuues leht. Tartu, 1901, 42.

⁴⁶ Jansen, E. Mõtisklusi “Sakalast” ja XIX sajandi kultuuripildist Eestis. – Keel ja Kirjandus, 1978, 10, 131–133.

kool pidi saama kõrgemat tüüpi emakeelseks õppeasutuseks. Kohtadel loodi abikomiteed (1884. aastal oli neid 146). Jõudsalt areneva korjanduse kajastamisel kaasnes ajakirjanduses ülevaadetega abikomiteede tööst ka emakeelse hariduse propaganda. Teatavasti lõpetas valitsus selle edukalt arenenud suuriirituse 1888. aastal.

Oli kujunemas ajakirjaniku elukutse (K. A. Hermannil 1873 *ajalehtnik*)⁴⁷. Kui 1864. aastal oli J. V. Jannsen õigupoolest ainuke lehetöõga tegelev mees, siis 1857–1877 oli neid kokku juba kaheksa, 1880. aasta lõpuks oli lehetöõga üheaegselt hõivatud parkümmend inimest.⁴⁸ Loomulikult oli mõneti muutunud ka ajakirjanduse sõnaline vorm. Sajandi lõpukümnendi algul tuleb leheveerüldel foto (esimene tsinkograafiatöökoda Oleviku juures 1893).

Sajandi 70–80ndail aastail hakkavad ilmuma esimesed suunitlusega ja huvi- piiritlesega ajakirjad: kirjanduslik-perekondlik Meelejahutaja (koos pilkelehekatsusega), Lauulu ja mängu leht, naisteajakiri Linda. Uue sajandi algus (1901) toob kaasa ka esimese päevalehe Postimees.

Ajaleht on muidugi aja leht.

Uue sajandi alguse aega kajastab omal moel üks tagasihoidlik võõrsõnastik: “Ajalehelugeja Sõnaraamat arusaamise abiks igale teadusehimulisele lugejale” (Tallinn, 1903). Näiteks on seal uudissõnadena ära seletatud: *interview* (intervjuu) – teadete küsimine tähtsa isiku või riigimehe käest ajalehe tarvis; *intervjuuvama* – teateid küsima; *karrikatur* – pilgepilt, mis iseloomu järele moonutatud; *reklame* – kiitlev kuulutus, äri kuulutamine. Ühiskondlik-poliitilisest sõnavarast: *demokratia* – rahva valitsus, millest kõik seisused osa võtavad; *kommunismus* – õpetus, mis järele kõik varandused inimeste ühiseks omanduseks peaksid olema; *partei* – erakond, hulk inimesi, kes misgi asja üle ühemeeliliselt mõtleavad; *literat* – kõrgema haridusega isik, kah kirjanik. Märkõna *ajaleht* all on andmeid eri maade juhtivate väljaannete kohta, Eestist on toodud ajalehtede ja -kirjade koguarv (17) ning ilmumissagedus.

Ajalehel on oma ajalugu ja oma aeg.

Kuid ühes paksus raamatus on kirjas, et “...polle uut asja päikese all”. Need on ju Koguja raamatu tuttavad sõnad. Tõepoolest, ajaleht on oma minevikus toonud-teinud palju uut ning pöördelist, aga selles ajaloos on palju tänapäevaselt aktuaalset.

Tagasivaade ütleb meile, et on vaja – nagu aastakümneid tagasi – võidelda kõige selle vastu, mis on halb, kahjulik ja rumal, ning toetada head ja edasiviivat. Ainult et aeg ise on muutunud – ründavad pahed ja ohud on praegu mõnetigi suuremad kui minevikus.

Kunagi olid ajakirjaniku ees kitsad väravad. Nüüd on tee vaba. Aga seda kindlamini tuleb meeles pidada, et mida suurem on vabadus, seda suurem on vastutus.

⁴⁷ **Tuglas, F.** Kirjanduslikke pisivesteid. – Keel ja Kirjandus, 1961, 2, 73.

⁴⁸ **Pallas, A.** Ajalehe kirjutajast ajakirjanikuks. Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost. 1900–1940. Tartu, 1999, 148.

Oleme kirjapulga toel jõudnud rahvast rahvuseks. Ei tahaks lähitulevikus globaalsesse massikultuuri(tusse) eikellekski ära sulada.

Vabal sõnal on võimas jõud, aga probleemiks on saanud ka ajakirjanduse enesekultuur. Erilist tänu ei maksa ajakirjanikul oma vastutusrikkas töös oodata: "Nisuggust seitungi kirjutajat, kes keikide mele pärrast olleks sanud, polle veel kuskil maal leida olnud."⁴⁹ Nii oli ja – paraku – on enamasti praegugi.

---

⁴⁹ Perno Postimees, 1858, nr 50, lk 395.

VON DER LETTER ZUR ZEITUNG

Juhan PEEGEL

Eine der bedeutendsten kulturellen Errungenschaften des vor kurzem vergangenen Jahrtausends in Europa ist ohne Zweifel die Erfindung der Buchdruckerkunst durch Johannes Gensfleisch zum Gutenberg um das Jahr 1440.

Die ersten estnischsprachigen Bücher (1525 und 1535) wurden in Deutschland gedruckt. Die erste Druckerei Estlands nahm ihre Tätigkeit 1631 in Tartu auf, ein paar Jahre später bekam auch Tallinn eine Druckerei.

Im 16. Jahrhundert und zu Beginn des 17. Jahrhunderts wurden 12 bis 15 estnischsprachige Bücher gedruckt. Von 1637 bis 1732 wurden sogar fünf Grammatiken der estnischen Sprache herausgegeben – eine in lateinischer, vier in deutscher Sprache. Estnisch war eine Literatursprache geworden und hatte sich neben anderen Schriftsprachen behauptet. In den letzten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts wurde der Boden für die allgemeine Lesekundigkeit vorbereitet. Die Bibel erschien im Jahre 1739, und diese Tatsache hat zur Herausbildung der Schriftsprache wesentlich beigetragen.

Im ersten Viertel des 18. Jahrhunderts nahm neben dem Buch auch der Kalender, der außer dem Kalendarium praktische Ratschläge und Nachrichten über die wichtigsten Ereignisse des vorigen Jahres enthielt, einen festen Platz ein. Die erste Zeitschrift für das estnische Bauernvolk (das damals noch leibeigen war) erschien von 1766 bis 1767, die erste Zeitung 1806.

Das erste große Verdienst der Zeitung bestand darin, dass sie die weite Welt in das Bauernhaus brachte. Die Nachrichten der ersten Zeitungen kamen überwiegend aus dem Ausland, und dann wurde meistens auch geschrieben, wo sich das betreffende Land befindet und was für Leute dort leben. Seit der Mitte des 19. Jahrhunderts nahm die gesellschaftliche Rolle der Presse bedeutend zu. Interessierte Leser begannen an die Zeitungsredaktion zu schreiben und ihre Mitarbeiten zu liefern. Somit war eine Art Rückkopplung zustande gekommen.

Die Presse hat große patriotische Aktionen tatkräftig gefördert. Zum Beispiel konnte das erste allestnische Sängerfest 1869 ausgerechnet dank der Unterstützung der Zeitung "Eesti Postimees" verwirklicht werden.

Im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts kam es schon zur Politisierung der Presse. Am hervorragendsten war hier die von C. R. Jakobson herausgegebene Zeitung "Sakala" von 1878 bis 1882. Diese Veröffentlichung kämpfte entschlossen für die Rechte des Volkes. Im Laufe der vier Jahre hatte sie 133 ständige Korrespondenten, jeden Tag erhielt die Redaktion 10 bis 15 Leserbriefe, die Auflage erreichte eine Höhe von 6000 Exemplaren, und der Leserkreis war natürlich vielfach größer.

Das war eine Wende, ein Schritt von entscheidender Bedeutung auf dem langen Weg zur Gründung des eigenen Staates.